

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. The first part of the history is the history of the world, from the beginning of the world to the present time.

2. The second part of the history is the history of the world, from the present time to the future.

3. The third part of the history is the history of the world, from the future to the end of the world.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Այստեղ Դիոն Կասիոսն ընդհանրապես նկատի է ունեցել հռոմայեցիներին:

² Լրիվ անունը՝ Titus Quinctius Flaminius: Հռոմայեցի զորավար. ծնվել է մ. թ. ա. 225 թ.: Կոնսուլ է ընտրվել 198 թ.: Արշավելով Հունաստան և Մակեդոնիա, 197 թ. հաղթեց Փիլիպպոս V-ին և ազատ հռչակեց հունական քաղաքները: 195 թ. հրահրեց հունական քաղաքների պատերազմը Նաբիսի դեմ: 189 թ. ուղարկվեց Բյութանիա և տեղի Պրուսիաս թագավորից պահանջեց Հաննիբալին հանձնել: Վերջինս ստիպված դիմեց ինքնասպանության:

³ Նարիսը 207 թ. Սպարտայում անցնելով իշխանության գլուխ, ձեռնամուխ եղավ հին կարգերն ու հարաբերությունները վերացնելու և նորերը հաստատելու գործին: Պատմագրության մեջ հիշավի Նաբիսի ձեռնարկած բարենորոգումներէրնույթը դիտվում է իբրև հեղափոխիչ: Սկզբնական շրջանում Նաբիսին հաջողվեց իր կողմը գրավել շահագործվող և իրավազուրկ խավերին, բայց ի վերջո Հռոմին հաջողվեց հունական պոլիսները ոտքի հանել Նաբիսի դեմ, որը և 192 թ. սպանվեց:

⁴ Էտոլիա կոչվում էր Կենտրոնական Հելլադայի արևմտյան մասը: Մ. թ. ա. III—II դդ. այստեղ կազմվել էր հունական պոլիսների բավական հզոր մի ֆեդերացիա:

⁵ Խոսքը վերաբերում է Մակեդոնիայի թագավոր Փիլիպպոս V-ին (221—179 թթ.):

⁶ Սա Սելևկյան Անտիոքոս III թագավորն է (224—187 թթ.):

⁷ Հելլենիստական Եգիպտոսի թագավորները կրել են միևնույն՝ Պտղոմեոս անունը: Սա Պտղոմեոս V Եպիփանեսն է (205—181 թթ.):

⁸ Կապպադոկիայի թագավորներից շատերը կրել են Արիարաթես անունը, քանի որ այդ եղել է թագավորության հիմնադրի անունը: Այստեղ հիշատակվածը Արիարաթես IV-ն է, որը ժամանակակից է եղել հայոց Արտաշես I թագավորին:

⁹ Եվմենես II-ր (197—159 թթ.) Պերգամոնի ամենաեռանդուն թագավորներից է եղել, Սելևկյանների մրցակիցը Փոքր Ասիայում. ուստի և մեծապես օգնել է հռոմայեցիներին՝ Սելևկյանների տերության դեմ նրանց պատերազմներում: Եվմենեսը, ինչպես հետևում է Պոլիբիոսի կարևոր մի հաղորդումից

7Polymb., XXV, 2, 1—12), քաղաքական հարաբերությունների մեջ է եղել Արտաշես I-ի հետ։

10 Սելևկյան Դեմետրիոս I Սոտերը թագավորել է 162—149 թթ.։

11 Հռոմի արտաքին քաղաքականության մեջ կարևոր տեղ էր գրավում այս կամ այն երկրի տիրակալին «Հռոմի բարեկամ և դաշնակից» հայտարարելը։ Դա, փաստորեն, նշանակում էր այդ երկրի որոշակի կախվածությունը Հռոմից։

12 Սա Ատտալոս II-ն է (159—138 թթ.), որը իր եղբոր՝ Եվմենեսի մահից հետո զահ բարձրացավ Պերգամոնում։

13 Բնագրում՝ Միթրիդատես, Խոսրը Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ VI Եվպատորի մասին է (111—63 թթ.)։

14 Բյութանիայի Նիկոմեդես III թագավորը (91—74 թթ.) երկու անգամ իր երկրից հեռացվեց Միհրդատ Եվպատորի արշավանքներից հետո, բայց երկու անգամ էլ վերադարձավ հռոմայեցիների օգնությամբ։ 74 թ. անգավակ մեռնելիս նա իր երկիրը կտակեց Հռոմին. այս էլ առիթ ծառայեց Միհրդատյան երրորդ պատերազմին։

15 Կապպադովկիայի թագավոր Արիոբարզանես I-ին (99—63 թթ.) երկրից վտարել էր Միհրդատ Եվպատորը Տիգրան Մեծի հետ դաշնակցած։ Միհրդատյան պատերազմների ժամանակ Կապպադովկիան դարձել էր կռիվախնձոր Հռոմի և Միհրդատ-Տիգրան Մեծ կռիվիցիայի միջև։ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ն. Ն. Մանանդյան, Տիգրան երկրորդը և Հռոմը, Երևան, 1940, էջ 30 և հաջ.։

16 Տրալլես—հնագույն քաղաք Լյուդիայում, որն արդեն վաղուց է ինչ լրիվ հելլենականացել էր։

17 Դոդոնե—գեղատեսիլ ձոր Եպիրոսում, նույնանուն քաղաքով, որտեղ կար Զևսին նվիրված տաճար-պատգամատուն։

18 Այս գրքի սկիզբը Դիոն Կասսիոսի ձեռագրերում չի պահպանվել։ Կորած մասերի բովանդակությունը պարունակում է ֆսիփիլիոսի կոնսպեկտի այս հատվածը։

19 Բարբարոսներ ասելով հեղինակն այստեղ նկատի ունի Տիգրանակերտի պաշտպաններին։

19ա Դիոն Կասսիոսի այս վկայությունը՝ Հայաստանում հրկիղող նավթի օգտագործման մասին իր սլերճախոս հաստատումը գտավ վերջերս պատմական Արտաշատի միջնաբերդի տարածքի վրա կատարված հնագիտական պեղումների ժամանակ, որտեղ պարիսպների մոտ հայտնաբերվեց մեծ քանակությամբ նավթ, որն արդեն ստացել էր սև, շորացած կուպրի տեսք։

20 Նույնպիսի վկայություն կա նաև Պլուտարքոսի (Lucull., 27) և Մեմնոնի (զլ. 57) մոտ։

21 Այս միջադեպը տարբեր ձևերով պատմում են նաև Պլուտարքոսը, Մեմնոնը և Փրոնտինոսը։ Ահա նրանց վկայությունները.

«Իսկ Տիգրանը դեռ սկզբում դուրս գալով քչերի հետ՝ փախավ. և տեսնելով, որ իր որդին ևս հաղորդակից է նույն բախտին, վերցրեց գլխից խույրը և արտասվելով այն հանձնեց նրան ու հրամայեց, որ նա ինքն իրեն փրկի մի այլ ճանապարհով, ինչպես կարող է։ Իսկ պատանին շհամարձակվեց խույրը դնել իր գլխին, այլ տվեց այն պահելու իր ամենահավատարիմ ծառային։ Սա պատահամբ գերի ընկավ և տարվեց Լուկուլլոսի մոտ ու այսպիսով մյուս ավարի հետ վերցրին նաև Տիգրանի խույրը» (Plutarch, Lucull., 28, 8—9)։

«Իսկ Տիգրանն իր արքայական խույրը և ապարոշը տվեց որդուն և ինքը փախավ իր ամրոցներից մեկը» (Memn., 57)։

«(Լուկուլոսը) հարձակվեց նրա դեռևս չկարգավորված մարտաշարքերի վրա և իսկույն ևեթ այնպես ցրիվ տվեց, որ նույնիսկ իրենք թագավորները, դեն նետելով պատվանշանները՝ փախան» (Frontln., Strateg., II, I, 14)։ Նույն միջադեպի մասին վերոհիշյալ հեղինակների հաղորդումներում նկատվող էական տարբերությունները, ինչպես նաև այդ տվյալների բացակայությունը Ապպիանոսի մոտ հիմք են տվել Մոմդենին (Римская история, т. III, էջ 57) և Մանանդյանին (Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, էջ 130) պնդելու, որ այդ բոլորը հնարովի են։

22 Դիոնի ձեռագրի այս մասի հատվածայնության պատճառով դժվար է երաշխավորել այս նախադասության թարգմանության ճշտությունը։

23 Սա Պարթևական Հրահատ III թագավորն է (մ. թ. ա. 70—57 թթ.)։

24 Այս երկրամասը, հավանաբար, ընդգրկել է Տիգրանի՝ պարթևներից գրաված Միջագետքը, Ադիաբենեն և «յոթանասուն հովիտները» (Հ. Հ. Մանանդյան, Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, էջ 141)։

25 Այս նախադասությունը կրկնակի կարևորություն ունի Տիգրանակերտի պատմության համար. նախ այն, որ ՏՄՆՇԼՃՇՆԴՇԱՎ դերբայը ցույց է տալիս, թե Տիգրանի քաղաքը ևս, Մերձավոր Արևելքի հելլենիստական մի շարք քաղաքների նման, հիմնվել և բնակեցվել էր սինոյկիսմոսի միջոցով (այս երևույթի մասին մանրամասն տե՛ս Ս. Մ. Կրկյաշարյան, Սինոյկիսմոսը հելլենիստական Փոքր Ասիայում և Հայաստանում, ՊԲՀ, 1964, № 1, էջ 107—118; Նույնի՝ Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Երևան, 1970, էջ 169—192)։ Այնուհետև, պարզվում է, որ Լուկուլոսը քաղաքը գրավել է ոչ այնքան ուզմական ուժի միջոցով, որքան քաղաքում ապրող օտարերկրացիների ապստամբության հետևանքով։ Նույնը որոշ տարբերակներով պատմում են նաև Պլուտարքոսը, Մեմնոնը և Ապպիանոսը։ Ահա նրանց վկայությունները.

«Իսկ Տիգրանակերտում հելլեններն ապստամբեցին բարբարոսների դեմ և մատնեցին քաղաքը Լուկուլոսին. ուստի և սա հարձակվեց ու վերցրեց այն» (Plut., Lucull., 29)։

«Բայց Լուկուլոսը, վերադառնալով Տիգրանակերտ՝ պաշարեց քաղաքը և վեղի համարձակորեն։ Իսկ քաղաքում գտնվող Միհրդատի ղորավարները, որ բոլորովին հուսահատվել էին, իրենց վրկելու համար քաղաքը հանձնեցին Լուկուլոսին» (Memnon., 57)։

«Մանկայուսը, որը Տիգրանակերտից տեսել էր տեղի ունեցած պարտությունը, կասկածելով հելլենների վրա, որոնք նրա մոտ վարձկաններ էին, բոլորին զինաթափ արեց։ Սրանք, վախենալով, որ կկալանավորվեն, բերով զինված զնացին և բանակ դրին բացօթյա։ Իսկ երբ Մանկայուսը նրանց դեմ զինված բարբարոսներ ուղարկեց, նրանք, վերնազգեստները վահանների փոխարեն կապկպելով ձախ ձեռքերին, խիզախաբար հարձակվեցին դրանց վրա։ Եվ ում որ սպանում էին, իսկույն նրա զենքերը բաժանում էին իրար մեջ։ Իսկ երբ նրանք իրենց, որքան կարող էին, բավարարեցին, գրավեցին երկու աշտարակները միջև եղած պարսպի տարածությունը, դրսից կանչեցին հռոմայեցիներին և ներս թողեցին վեր եկողներին։ Այսպես առնվեց Տիգրանակերտը, և նրա մեծ հարստությունները մատնվեցին կողոպուտի» (Appian., Mithr., 86)։

26 Դժվար է գերազնահատել Դիոնի այս հաղորդման նշանակությունը Արա-
ծանի ճակատամարտի ընթացքը պարզելու համար: Բանն այն է, որ այս ճա-
կատամարտի մասին աղբյուրներում մենք չունենք այլ վկայություն, բացի վե-
րոհչյալից և Պլուտարքոսի հաղորդումից (Plut., Lucull., 31): Այդ երկու հա-
ղորդումները հիմնովին հակասում են իրար: Պլուտարքոսի համաձայն, որին
հետևում են արևմտաեվրոպական պատմաբանները, Արածանի ճակատամար-
տում լուկուլլոսը հաղթանակ էր տարել, և Տիգրանն ու Միհրդատը ծանր պար-
տություն էին կրել: Մինչդեռ, ինչպես իրավացի նկատում է Հ. Մանանդյանը
(Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, էջ 153—154), Դիոնի այս վկայությունից հե-
տևում է, որ Տիգրանը ոչ միայն պարտություն չէր կրել, այլ, ընդհակառակը,
ինքն էր ծանր հարված հասցրել հակառակորդին:

27 Նիսիբիս քաղաքը հայկական աղբյուրների Մծբինն է:

28 Նույն այս դեպքերի մասին պատմող Պլուտարքոսը (Lucull., 32) Տիգ-
րանի եղբորը տալիս է Գուրաս (Γούρας) անունը:

29 Այստեղ նկատի է առնված Փոքր Հայքը, որն այդպես էլ երբեք չմիացվեց
Մեծ Հայքի թագավորությանը, քանի որ դեռ մինչև Տիգրան Մեծը, դեռևս 115 թ.,
Միհրդատ Եվպատորը այն միացրել էր իր թագավորությանը: Տիգրանն, ան-
կասկած, հարաբերությունները չսրելու համար իր դաշնակից Միհրդատի հետ,
ստիպված էր հանդուրժել Փոքր Հայքի միացումը Պոնտական թագավորությանը:
Միհրդատի պարտությունից հետո այդ երկիրն անցավ Հռոմի տիրապետության
տակ:

30 Դիոնն այստեղ նկատի ունի Միհրդատ Պոնտացուն:

31 Այս հատվածում Դիոնի ձեռագիրը աղավաղված է:

32 Կաբիրա—բերդաքաղաք Պոնտոսի կենտրոնական շրջանում (այժմ՝ Նիկ-
սար կամ Նեոկեսարիա, Գայլ-գետի մոտ):

33 Տրիարիոս—հռոմայեցի հրամանատար լուկուլլոսի բանակում, որը վեր-
ջինիս կողմից ուղարկվեց Փաբիոսին օգնելու, որին էլ փրկելուց հետո պաշտո-
նակալ արեց ու փոխարինեց:

34 Կոմանա անունով հայտնի են կապպադոկիական երկու քաղաք, որոնք
առևտրի և պաշտամունքային խոշոր կենտրոններ էին. դրանցից մեկը գտնվում
էր բուն Կապպադոկիայում, մյուսը՝ Պոնտական Կապպադոկիայում: Տվյալ
դեպքում խոսքը վերաբերում է Պոնտական Կոմանային, որի մասին, որպես տա-
ճարական կենտրոնի, հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում Ստրաբո-
նը (XII, 3, 32):

35 Զեռագրի այս մասում նկատելի է ինչ-որ բացթողում:

36 Ազամեմնոնը տրոյական ասքի հերոսներից է: Նա աքայական զորքերի
ընդհանուր զորահրամանատարն էր: Տրոյայի դեմ նավարկելուց առաջ, պատ-
գամախոսի գուշակության համաձայն, նա պետք է իր զստերը՝ Իփիգենիային, զո-
հաբերեր Արտեմիս դիցուհուն, որպեսզի վերջինս մեղմեր իր զայրույթը և
նպաստավոր հողմ բարձրացներ: Վերջին պահին, սակայն, երբ սլետք է կա-
տարվեր զոհաբերությունը, Արտեմիսը փախցրեց Իփիգենիային և տարավ Տավ-
րիկյան երկիր, որպես իր տաճարի քրմուհի: Տրոյան նվաճելով տուն վերադառ-
նալուց անմիջապես հետո, Ազամեմնոնը սպանվեց իր կնոջ կողմից: Ազամեմ-
նոնի որդին՝ Օրեստեսը, սպանելով մորը, լուծեց հոր վրեժը, սակայն վրիժա-
ռության ոգիները հալածում են մայրասպանին և նրան նետում Տավրիկյան եր-
կիր, որտեղ ափ դուրս եկող օտարերկրացիներին զոհաբերում էին աստվածնե-

րին. զոհաբերությունը կատարում էր քրմուհի Իփիգենիան՝ Օրեստեսի քույրը։ Այստեղ քույր ու եղբայր իրար ճանաչում են և միասին փախչում Փոքր Ասիա։

37 Ըստ ավանդության, այդ թրով է Իփիգենիան կտրել սրբավայրին ձոնած իր վարսերը։

38 Կոմանայի մասին համապատասխան մի ավանդություն պահպանել է նաև Ստրաբոնը (XII, 2, 3)։ Նա պատմում է. «Թվում է, թե Արտեմիս Տավ-րոպոլոսի պաշտամունքը Տավրիկյան Սկյութիայից այստեղ բերել է Օրեստեսն իր Իփիգենիա քրոջ հետ։ Պատմում են, թե նա այստեղ թողել է իր սգո վարսե-րը, որից էլ քաղաքն ստացել է իր անունը»։

39 Գազիուրա—Միհրդատի բերդաքաղաքներից, որը գտնվում էր Կոմանա-յից ոչ հեռու։

40 Պոնտական Տալավրա բերդաքաղաքի տեղադրությունը, ինչպես նշում է Հ. Մանանդյանը (Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, էջ 82), դեռևս բավարար չափով լուսաբանված չէ։ Ըստ երևույթին, այն գտնվում էր Հայաստանի սահմաններից ոչ հեռու, քանի որ մ. թ. ա. 71 թ. Լուկուլլոսից հալածական Միհրդատը Տալավ-րայի վրայով անցել էր Հայաստան։

41 Սա Ատրպատականի թագավոր Միհրդատն էր, Տիգրանի փեսան և մինչև վերջ հավատարիմ վասալը։

42 Հռոմեական լեգեոնները ունեին իրենց համարները և անունները, վա-լերիական (valeria) կոչվում էր հռոմեական XX լեգեոնը (Tit. Liv., VI, 9)։

43 Այստեղ Դիոն Կասսիոսը նկատի ունի Տիգրան II-ին և Միհրդատ Պոն-տացուն։

44 Հուպլիտներ կոչվում էին հունական և հռոմեական բանակի ծանրազեն հետևակայինները։

45 Սուրին այն հելլենական 12 քաղաքներից էր, որ Տիգրանը նվաճելով, բնակիչներին բռնի տեղափոխել էր Հայաստան։ Պոմպեոպոլիս բառացի նշանա-կում է Պոմպեոսի քաղաք։

46 Բնագրում՝ Μελλισος—Մալլիոս։

47 Մարկոս Լիկինիոս Կրասսոսը հարստացել էր Սուլլայի կոնսուլության ժամանակ. նա անփառունակ վախճան ունեցավ Խառանում պարթևական հեծե-լազորի դեմ ճակատամարտելիս։

48 Մետրոփանեսը նախկինում Միհրդատի դեսպանն էր, որը դասալքել էր հռոմայեցիների մոտ։

49 Սա Հրահատ III-ն է, Արշակ XI-ի՝ Սանատրուկի (") որդին։ Այստեղ, երևի, Դիոնը շփոթել է Արշակի մահվան ժամանակը. այն տեղի է ունեցել ոչ թե 66 թ., այլ ավելի շուտ, հավանաբար 70 թ.։

50 Հայաստան (բնագրում՝ Ἀρμενία) ասելով, Դիոնը այստեղ նկատի ունի Փոքր Հայքը, որը միացված էր Միհրդատի Պոնտական թագավորությանը (հմմտ. Հ. Հ. Մանանդյան, Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, էջ 176)։

51 Բնագրում՝ τῆν Ἀναίτιν χῶραν. «Անահտական երկիրը» հիշատակվում է նաև Պլուտարքոսի (Lucull, XXIV, 2—8) մոտ։ Այդպես է կոչվել պատմական Հայաստանում Եկեղյաց գավառի մի ամբողջ շրջան, որը հայտնի էր Անահիտ դիցուհու պատվին կառուցված տաճարով և այնտեղ կատարվող տոնախմբու-թյուններով (հմմտ. Strabo, XI, 14, 16 և XII, 3, 37)։

52 Մարկիոս Թեբսին վստահելով հռոմեական երեք լեգեոն, Պոմպեոսը հանձնարարել էր պաշտպանել Կիլիկիան և Կապպադովկիան։ Սակայն, ըստ

երևույթին, Պոմպեոսն այդ զորամասերի կարիքն զգալով՝ Մարկիոսին կանչել էր օգնության:

53 Այս հատվածի առաջին մասը բոլորովին սխալ է թարգմանել Հ. Մանանդյանը, Պոմպեոսի զործունեությունը և հաջողությունը վերագրելով Միհրդատին: Ահա այդ հատվածը նրա թարգմանությամբ. «Արդ՝ Միհրդատը, երբ այդ ամենը աչող անցավ՝ գրավեց առժամանակ Արմենիայի Անահիտյան երկիրը, որը նվիրված էր մի ինչ-որ համանուն աստվածության, և այնուհետև այստեղ նրան հարեցին ուրիշ շատերը: Իսկ երբ Պոմպեոսին ևս միացան Մարկիոսի զինվորները՝ նա վախեցավ և այլևս չմնաց այդ երկրում...» (Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, էջ 180):

54 Մայոտիս (Μαιώτις) կոչվում էր Ազովի ծովը և նրա շրջակա երկիրը:

55 Սա Կիմմերյան Բոսպորն է (այժմ՝ Կերչի նեղուց):

56 Փասիս—գետ Կոլխիդայում (այժմ՝ Ռիոնի): Հ. Մանանդյանը Փասիսի տակ հասկացել է Փոթի քաղաքը (Տիգրան Երկրորդը..., էջ 185):

57 Այսինքն՝ Նիկոպոլիսի քաղաքացիներ: Նիկոպոլիս նշանակում է «հաղթանակի քաղաք»: Այս քաղաքի տեղադրության մասին տարակարծություններ են եղել, որոնք ի վերջո պարզեցին Ն. Ադոնցը (Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, էջ 54) և Հ. Մանանդյանը (Տիգրան Երկրորդը..., էջ 181—182): Նրանք, համադրելով բոլոր տվյալները, եկել են այն ճիշտ եզրակացության, թե Նիկոպոլիսը գտնվում էր Փոքր Հայքում, Գայլ-գետի ափին, Պյուրկ գյուղի մոտ: Այդ մասին ունենք նաև Ապպիանոսի հետևյալ վկայությունը. «Պոմպեոսը... այն վայրում, որտեղ հաղթեց Միհրդատին, հիմնեց քաղաք, որն ի նշանավորումն իր հաղթության կոչվեց Նիկոպոլիս: Քաղաքն այդ գտնվում է այսպես կոչված Փոքր Հայքում» (Appian., Mithr., 105):

58 Բնագրում՝ τὸν πρωτόν. նշանակում է՝ առաջիններից:

59 Բնագրում՝ Ἀρτάχα. շեզոք սեռի հոգնակի ձևով:

60 Բնագրում՝ μαύρολευον. բառացի նշանակում է՝ կիսասպիտակ: Հ. Մանանդյանը այն թարգմանել է՝ «մեջընդմեջ սպիտակ» (Տիգրան Երկրորդը..., էջ 191):

61 Բնագրում՝ γιγῶν—խիտոն. սա գոտիով մեջքին կապվող հագուստն էր:

62 Բնագրում՝ γανδύς—կանդիս. սա թևեր ունեցող արևելյան վերնազգեստ էր:

63 Խույրը (բնագրում՝ τὸ ἄρα—տիարա) և ապարոշը (բնագրում՝ ἄνῃη—անագեմա) լավագույնս պատկերված են Տիգրան Մեծից մեզ հասած դրամների վրա դրոշմված հայոց արքայի դիմանկարում: Դրանք արքայի թագավորական իշխանության տարբերանշաններն էին:

64 Բնագրում՝ ρ'α'ῤ'ο'ῤ'ο'—աբդուխոս (հունարեն ρ'α'ῤ'ο'ῤ'ο' «մական» բառից). համապատասխանում է լատինական licor-ին: Հռոմայեցիների մոտ այդպես էին կոչվում բարձրաստիճան պաշտոնյաների առջևից գնացող հատուկ պաշտոնատար անձինք, որոնք իբրև իշխանության տարբերանշան, տանում էին ձողիկների (ρ'α'ῤ'ο'ῤ'ο') մի կապոց, ծայրին կացին ամրացրած: Այդ ձողիկների թվով էլ որոշվում էր պաշտոնը: Այսպես, հռոմեական կոնսուլների իշխանության տարբերանշանն ունեն 12 ձողիկ, դիկտատորներինը՝ 24, քաղաքային պրետորներինը՝ 2, իսկ պրովինցիաների կառավարիչներինը՝ 6: Մանանդյանը ρ'α'ῤ'ο'ῤ'ο' բառը թարգմանել է՝ «թիկնապահ» (Տիգրան Երկրորդը..., էջ 191):

65 Բնագրում՝ δι'αὐτῆς—դիադեմա: Հ. Մանանդյանը այն թարգմանել է՝

խույր (Տիգրան Նրկրորգը..., էջ 191), որը Դիոնի նույն հատվածում արտահայտված է τῆς αἰῶνος—տիարա բառով:

66 Բնագրում՝ Συρία—Սյուրիա, որը համապատասխանում է հայկական աղբյուրների Ասորիքին:

67 Բնագրում՝ Σωφρονίη—Սոփանենե. անտիկ մյուս հեղինակների մոտ՝ Σωφρονίη—Սոփենե:

68 Բնագրում՝ Κύρος—Քուր գետի անվան հունական ձևերից մեկը. այլ հեղինակների մոտ հանդիպում է ընդհանրապես Κύρος ձևով:

69 Բնագրում՝ ἀλβανῶν. սրանք հայ մատենագրության մեջ հայտնի աղվաններն են:

70 Բնագրում՝ Ἀλβανίῳ (ուղղ. = Ἀλβανίς). հայ մատենագրության Աղվանքը:

71 Բնագրում՝ Κρόνια, այսինքն՝ Կրոնոս աստծուն նվիրված տոն: Հույների պատկերացմամբ Կրոնոսը ավագ սերնդի աստվածների ներկայացուցիչն է՝ Զևսի հայրը, որը աստվածների միջև գերիշխանության համար մղված պայքարում պարտվեց իր որդուց: Հունական Կրոնոսը, որը նույնացված էր լատինական Սատուրն աստվածության հետ, սկզբնապես եղել է հողագործությունը հովանավորող աստվածություն: Սատուրնալիայի տոնախմբությունները Հռոմում կատարվում էին ամեն տարի բերքահավաքից հետո, դեկտեմբերի 17-ին, և տևում 7 օր:

72 Սա պետք է լինի վրացական Արմաստիկա (Արմազի բերդ) քաղաքը (տե՛ս Dio's Roman History, transl. by E. Cary. Loeb Classical Library. vol. III էջ 99, ծան. 1):

73 Անկյունավոր փակագծերի մեջ առնված այս բառերը բացակայում են շատ հրատարակություններում:

74 Պելոբոս գետը Քուռի ձախ վտակներից էր (այժմ՝ Արագվի):

75 Բնագրում՝ ἐθνωγ—ազգերի: Դիոնը այդ ցեղերին համարում է թշնամական, որովհետև չէին հպատակվում հռոմայեցիներին:

76 Սա Կամբեճ գետն է Աղվանքում (այժմ՝ Յորա): Նկատելի է, որ Կյուրոս և Կամբյուսես գետերի անունները համընկնում են պարսկական արքաներ Կյուրոսի և նրա որդի Կամբյուսեսի անուններին:

77 Աբաս դետն այժմ կոչվում է Ալազանի:

78 Բնագրում՝ „ἰὼ, Κρόνιε“ (տե՛ս ծանոթ. 71):

79 Բնագրում՝ ὑπερσφάτῃσι—բառացի նշանակում է՝ ենթազորավարներ:

80 Գաբինիոս. իտրենացու մոտ (Բ, ժզ)՝ Գաբիանոս: Մ. թ. ա. 66 թ. տրիբուն, հետագայում՝ հռոմեական զորավար, որին Պոմպեոսը թողեց որպես իր փոխանորդը Արևելքում:

81 Խոսքը 68 թ. Պոմպեոսի և Հրահատ III-ի միջև Միհրդատի և Տիգրան Մեծի դեմ կնքված հաշտության մասին է, որի համաձայն, ամբողջ Միդագետքը, մինչև Եփրատ, պետք է ստանար պարթև թագավորը (տե՛ս Dio Cass., XXXVI, 45, 3):

82 Սրանք, հավանաբար, Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների ժամանակ այդ վայրերում հաստատված հունամակեդոնական զաղութարարների սերունդներն էին: Հովսեպոս Փլավիոսը (Հրեական հնախոսություն, XX, 24) հիշատակում է Կարրոն, այսինքն՝ կարրացիների, երկիրը Ասորիքում:

83 Տիգրան Կրտսերի գերեվարման մասին տե՛ս վերևը (Dio, XXXVI, 53, 1—4):

84 Պլուտարքոսի հաղորդման համաձայն, նույն այս միջոցին մի քանի տարի առաջ դիմել էր նաև Լուկուլլոսը, որն իր կնոջ եղբոր՝ Ապպիոս Կլավդիոսի միջոցով Տիգրանին ուղարկած իր նամակում նրան անվանել էր սոսկ «արքա» և ոչ «արքայից արքա», մի բան, որ շատ էր վշտացրել Տիգրանին (Plut., Lucull., XXI, 8)։ Ծշմարիտն այն է, որ Տիգրանը դեռևս շատ առաջ կրում էր «արքայից արքա» տիտղոսը։ Այդ բխում է ոչ միայն Պլուտարքոսի վերոհիշյալ վկայությունից, այլև հետևում է Տիգրանի հատած դրամների վրա դրոշմված արձանագրություններից, որտեղ կարդում ենք՝ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ—արքայից արքա։ Ուրեմն ե՛րբ և ի՞նչ հանգամանքներում Տիգրանը կարողացել էր սեփականել այդ տիտղոսը։ Ըստ Հ. Մանանդյանի, դա կատարվել էր այն բանից հետո, երբ «պարտված պարթևները... ստիպված եղան Տիգրանին տալ ամբողջ Միջագետքը և նրա մեջ գտնվող Միգդոնիան և Օսրոյենը։ Միևնույն ժամանակ... նրանք կնքեցին նրա հետ դաշնակցության հատուկ պայմանագիր և հրաժարվեցին «թագավորների թագավոր» տիտղոսից, որը կրելու էր այնուհետև Տիգրան Բ-ն» (Տիգրան Երկրորդը..., էջ 49)։

Բուրից հավանականն այն է, որ Տիգրանն «արքայից արքա» տիտղոսն սկսեց կրել այն բանից հետո, երբ նվաճել էր մի շարք երկրներ, ուստի և այս նոր տիտղոսը ոչ այնքան հետևանք էր պարթևների դեմ նրա տարած հաղթանակի, որքան փաստական այն դրության, ըստ որի Տիգրանի գերիշխանության տակ էին գտնվում արդեն մի շարք երկրների թագավորներ (տե՛ս Ս. Մ. Կրկյաշաբյան, Բրեշխությունների առաջացումը Հայաստանում, ՊԲՀ, 1966, № 4, էջ 259—260)։

85 Ակնհայտ է, որ Դիոնի այս հաղորդման մեջ շփոթություն կա։ Հայտնի է, որ Տիգրանի որդին արդեն 66 թ. Պոմպեոսի հրամանով կալանավորվել էր և այնուհետև տարվել Հռոմ, հռոմայեցի զորավարի հաղթահանդեսին շուրջ հաղորդելու համար։ Հետևաբար, 64 թ., երբ կատարվել են այս հատվածում նկարագրվող դեպքերը, Տիգրան Կրտսերը չէր կարող Հրահատի մոտ եղած լինել։ Դիոնի մոտ նկատվող այս շփոթությունը, հավանաբար, գալիս է նրա կողմից օգտագործված մի երկրորդ աղբյուրից։

86 Բնագիրն այստեղ պակասավոր է. փակագծերի մեջ առնված բառերը վերցրել ենք «Loeb Classical Library» հրատարակությամբ լույս տեսած Դիոնի անգլերեն թարգմանությունից. տե՛ս Dio's Roman History, transl. by E. Cary, vol. III, էջ 111.

87 Բարբարոս ասելով Դիոնն այստեղ նկատի ունի պարսից արքա Հրահատին։

88 Բնագրում՝ εν τη 'Ασπίδι։ Ասպիս տեղանունը այլ առիթով հայտնի չէ։ Հավանաբար, ճիշտ կլինի ենթադրել, որ ձեռագիրը այս մասում աղավաղված է և սկզբնական բնագիրը պետք է եղած լիներ εν τη 'Αναίτιδι—Անահիտի երկրում։ Այս ենթադրությանը մղում է ոչ միայն 'Ασπίδι և 'Αναίτιδι անունների գրության մոտիկությունը, այլև բնագրի «Պոմպեոսը այդ ժամանակ դարձյալ ձմեռեց» արտահայտությունը, եթե հիշենք, որ Պոմպեոսը նախորդ տարին ձմեռել էր Անահտական երկրում։

89 Սիմփորիոնը նույն Սինորիա բերդն է։

90 Այստեղ Դիոն Կասսիոսի բնագիրը դարձյալ ընդհատվում է։

91 Սա Անտիոքոս XIII Ասիացին է, վերջինը Սելևկյան թագավորներից, որի թագավորությանը 84 թ. վերջ դրեց Տիգրան II-ը։ Լուկուլլոսի արշավանքի պատ-

Ճառով Տիգրանը հեռացավ Ասորիքից, որից հետո վերադարձած Անտիոքոսին շնորհիվ ծերակույտը և Լուկուլլոսը ճանաչեցին Ասորիքի օրինական թագավոր։ Սակայն քիչ անց, 64 թ. Պոմպեոսը Սելևկյանների իշխանությունը Ասորիքում հայտարարեց վերացված, և երկիրը վերածվեց հռոմեական նահանգի՝ «պրո-վինցիա Սիրիա»։ Ասորիքի փոխարեն հիշյալ Անտիոքոսը, որպես հատուցում, ստացավ Հայաստանի սահմանակից Կոմմադենների փոքր թագավորությունը, դառնալով Հռոմի վասալը (տե՛ս Հ. Հ. Մանանդյան, Տիգրան Երկրորդը..., էջ 137 և 209)։

92 Պրոսկրիպցիան (proscripti^o) քաղաքական ակտ էր, որով մ. թ. ա. I դարում Հռոմում իշխանության գլուխ անցած կոնսուլը ձգտում էր ոչնչացնել կամ վնասազերծել իր քաղաքական հակառակորդներին։ Պրոսկրիպցիայի էությունն այն էր, որ հատուկ ցուցակներով առանձին հարուստ և անվանի մարդիկ հայտարարվում էին շնորհազրկված։ Այդ ցուցակները հրապարակով ցուցադրվում էին և այստեղ նշված անձինք զրկվում էին հռոմեական օրենքների պաշտպանությունից, նրանց հետևորդները զրկվում էին ունեցվածքից և առանձնաշնորհումներից, նրանց ինչքը բռնագրավվում էր հօգուտ պետության։ Առաջին անգամ պրոսկրիպցիաները մտցրեց Սուլլան. երկրորդ անգամ այդ քայլին դիմեցին տրիումվիրներ Անտոնիոսը, Օկտավիանոսը և Լեպիդոսը։

93 Գայոս Հուլիոս Կեսարը եղել է հանրապետական Հռոմի վերջին տարիներին խոշորագույն քաղաքական ու ռազմական դեմքը։ Մնվել է մ. թ. ա. 100 թվին։ Դեռ պատանի հասակից մասնակցում է Հռոմի քաղաքական կյանքին։ Փոթորկալից քաղաքական գործունեությունից հետո, 59 թ. ընտրվում է կոնսուլ, որից հետո Պոմպեոսի և Կրասոսի հետ կազմում է այսպես կոչված առաջին տրիումվիրատը՝ եռապետությունը։ Մ. թ. ա. 49-ին սկսված քաղաքացիական պատերազմում Կեսարը հաղթեց իր հակառակորդներին և դարձավ ամբողջ հանրապետության միանձնյա կառավարիչ։ Կեսարի անվան հետ է կապված հռոմեական տերության սահմանների նշանակալից ընդարձակումը Եվրոպայում և Մերձավոր Արևելքում։ Քաղաքական գործիչ լինելուց բացի Կեսարը նաև տաղանդավոր մատենագիր էր, փայլուն ոճաբան և պերճախոս հոեոոր։ Նրանից մեզ հասել են «Նոթեր Գալլական պատերազմի մասին» և «Նոթեր քաղաքացիական պատերազմի մասին» գործերը, որոնք ոչ միայն կարևորագույն պատմական սկզբընադրյուր են իրենց բովանդակությամբ, այլև լեզվի օրինակելի նրբագեղությամբ մինչև օրս օգտագործվում են իբրև լատիներենի ընթերցանության դասագիրք։ Սպանվեց Կեսարը դավադիրների ձեռքով 44 թ. մարտի 15-ին։ Նրա անունը հետագայում դարձավ Հռոմի կայսրերի տիտղոսը։

94 Կատիլինան Հռոմի հանրապետության քաղաքական դեմքերից էր՝ հայտնի իր անսկզբունքայնությամբ, անբարոյականությամբ և դավադիր նկարագրով։ Սուլլայի կողմնակիցն էր և գործոն մասնակցություն է ունեցել վերջինիս պրոսկրիպցիաները իրագործելու ժամանակ։ Իր նպատակին հասնելու համար խտրություն չի դրել միջոցների մեջ, կանգ չառնելով նույնիսկ ոճրի առաջ։ Կատիլինայի սկզբունքային հակառակորդներից էր հոեոոր Կիկերոնը, որն ի վերջո բացահայտեց նրա դավադրությունը պետության դեմ։ Կատիլինայի դավադրության պատմությունը շարադրել է նրա կրտսեր ժամանակակից Գայոս Սալլուստիոս Կրիսպոսը։

95 Կիկերոնը մ. թ. ա. I դարում հռոմեական հանրապետության ականավոր

պետական գործիչներին էր, հայտնի մատենագիր և խոշորագույն ատենաբան։

96 Գայոս Անտոնինոս Հիբրիդա. ապագա տրիումվիր Մարկոս Անտոնինոսի հորեղբայրը, հայտնի իր գիշատիչ և ընչաքաղց նկարագրով։ Եղել է Կիկերոնի կատաղի հակառակորդը և Սուլլայի պրոսկրիպցիաների ժամանակ մեծ թվով մարդկանց է ոչնչացրել։

97 Իստրոս—հնում այսպես է կոչվել Դանուբ գետը։

98 Ալստեղ խոսքը Միհրդատ Պոնտացու մասին է։

99 Պանտիկապոնոն—հունական գաղութ Ղրիմի թերակղզում, այժմյան Կերչ քաղաքի վայրում։

100 Այլ աղբյուրների համաձայն, Միհրդատը ոչ թե սպանվել է Փաոնակեսի ձեռքով, ավել պաշարված լինելով Պանտիկապոնոնի ամրոցում, չի ուզեցել անձնատուր լինել ապստամբներին և իր կյանքին վերջ է տվել ինքնասպանությամբ 63 թ. գարնանը։

101 Տե՛ս ծանոթ. 96։

102 Նախորդող հատվածներում (XXXVIII, 17—29) Դիոն Կասսիոսը պատմում է, թե Կիկերոնը, արտաքսվելով Հռոմից, ստիպված եղավ ապաստանել Մակեդոնիա, որտեղ և ապրում էր հուսահատ վիճակում, ողբալով իր դրությունը։ Այնտեղ հանդիպում է հելլեն փիլիսոփա Փիլիսկոսին, որը երկար զրույցի բռնվելով Կիկերոնի հետ, ամեն կերպ քաջալերում է նրան և հուսադրում։

103 Կլոդիոսը Հռոմի տրիբուն էր ընտրվել 58 թ.։ Նա մեծ դեր էր խաղացել Հռոմից Կիկերոնի արտաքսման գործում, հրկիզել էր նրա տունը և բռնագրավել ունեցվածքը։

104 Տե՛ս ծանոթ. 64։

105 Այս հատվածը մեջբերում է այն ճառից, որ արտասանել է Հուլիոս Կեսարը իր ստորադրյալների առաջ, Արիովիստոսի գլխավորած գերմանական ցեղերի դեմ իր ձեռնարկած արշավանքի ժամանակ, բանակի մարտական ոգին քարձրացնելու համար։

106 Կեսարն այստեղ նկատի ունի Հռոմի առաջին բնակիչներին։

107 Բնագրում Τυρσηνός—տյուրսեններին։

108 Բնագրում՝ Ουαλκύνες—ուալկներին։

109 Խոսքը հիմնականում կարթագենացիների արշավանքի մասին է։

110 Բնագրում՝ τῶν Ἀπείρων τῶν περὶ τῶν Ἰωνίων—Հոնիայի շուրջ գտնվող Ասիան։

111 Մա Մակեդոնիայի Փիլիպպոս V թագավորն է (221—179 թթ.), որը երկարատև պայքար մղեց Հռոմի դեմ Հունաստանի տիրապետության համար, սակայն բոլոր դեպքերում անհաջող։

112 Պերսևսը (179—168/6 թթ.) Մակեդոնիայի վերջին թագավորն էր, Փիլիպպոս V-ի որդին, որի վերջնական պարտությունից հետո Մակեդոնիան ընկավ Հռոմի տիրապետության տակ։

113 Խոսքը Սելևկյան թագավոր Անտիոքոս III-ի մասին է (224—187 թթ.), որը հորջորջվում էր «Մեծ»։

114 Ասիական Իբերիան պատմական Վիրքն է։

115 Խոսքը Աղվանքի մասին է։

116 Խոսքը Եփրատ գետից այն կողմ գտնվող Փոքր Հայքի և Եփրատից ալսկողմ գտնվող Մեծ Հայքի մասին է։

117 Տե՛ս ծանոթ. 80։

118 Օրոդեսը (Արշակ XIV) պարթևների հզորագույն թագավորներից էր, որը գահին տիրացավ իր հորը՝ Հրահատ III-ին սպանելուց հետո: Կարճ ժամանակով (56—55 թթ.) գահընկեց արվեց իր եղբոր՝ Միհրդատի կողմից, բայց նորից գրավեց իշխանությունը և թագավորեց մինչև 37 թիվը:

119 Սա եգիպտոսի թագավոր Պտղոմեոս XI Ավլետեսն է (80—52 թթ.), հայտնի Կլեոպատրա թագուհու հայրը, որին մի անգամ, 58—55 թթ., ժողովուրդը արտաքսել էր երկրից, բայց հռոմայեցիների օգնությամբ վերահաստատվեց եգիպտական գահի վրա:

120 Մարկոս Լիկինիոս Կրասսոսը Պոմպեոսի և Հուլիոս Կեսարի հետ Հռոմում կազմեց I եռապետությունը՝ տրիումվիրատը (տե՛ս ծանոթ. 93): Եռապետները հռոմեական տիրույթները բաժանեցին իրար միջև: Իր ընչաքաղցությամբ հայտնի Կրասսոսին բաժին ընկավ Ասորիքը: Նա ցանկացավ իր կատարելիք նվաճումներով չափվել Ալեքսանդր Մակեդոնացու հետ և արշավեց պարթևների վրա: Սակայն իր տաղանդով չփայլող այս զորապետը Կարրաի (Խառան) մոտ 53 թ. չարաչար ջախջախվեց պարթևների զորավար Սուրենի կողմից և զխատվեց: Պլուտարքոսն իր «Ջուլիանոս»-ում մանրամասն շարադրել է Կրասսոսի կենսագրությունը: Այն կարևոր սկզբնաղբյուր է հայոց Արտավազդ II թագավորի գահակալության առաջին տարիների պատմության համար:

121 Տե՛ս ծանոթ. 118:

122 Նիկեփորիոն—հելլենական քաղաք Միջագետքում (Նիքիե՞րոն):

123 Փակադոթի մեջ առնված բառերը չկան բնագրում. դրանք ավելացնում է Բեբերը (տե՛ս „Loeb Classical Library“. Dio's Roman History, vol. III, էջ 422, ծան. 5):

124 Զենոդոտիոն—հելլենական ոչ մեծ քաղաք Միջագետքում:

125 Կտեսիփոն (Κτησιφών)—պարսկական թագավորանիստ քաղաք, որն առանձնապես բարձրացավ հետագա դարերում, Սասանյանների թագավորության ժամանակ: Հայկական աղբյուրներում՝ Տիդրոն:

126 Ալստեղ խոսքը Աքեմենյանների թագավորության մասին է:

127 Բնադրում 'Αρταχζ (Արսակես): Սա մ. թ. ա. III դ. կեսերին ապստամբեց Սելևկյանների տիրապետության դեմ և իրեն հռչակելով անկախ, հիմք դրեց պարթև Արշակունիների թագավորությանը:

128 Բնադրում՝ 'Αρταχιδαι:

129 Խոսքը վերաբերում է Տիգրան II-ին:

130 Բնագրում 'Αρταξιδης—Արտաքսիդես:

131 Սելևկյան թագավորների հիմնադրած բազմաթիվ քաղաքներից մի քանիսը կոչվել են Սելևկիա: Ալստեղ հիշատակված Սելևկիա քաղաքը գտնվում էր Միջագետքում, Տիգրիսի արևմտյան ափին, ուղիղ Տիգրոսի դիմաց և այդ ժամանակ վերջինիս հետ հանդիսանում էր պարսից թագավորների ձմեռային նստավայրը:

132 Հունարեն՝ ὑπατος, նույնն է՝ ինչ լատիներեն consul-ը: Կոնսուլ կոչվում էին հանրապետական Հռոմի երկու բարձրագույն աստիճանավորները: Նրանք ընտրվում էին ամեն տարի, մեկ տարի ժամանակով և իրենց պարտականությունների կատարման անցնում էին ձմռանը՝ հունվարի 1-ից:

133 Հունա-հռոմեական աշխարհում մեծ նշանակություն էր տրվում բնության տարբեր երևույթների, նշանների և հավերժ թոհների հիման վրա գուշակի-

լու արվեստին: Կարծում էին, թե այդ նշաններն ուղարկվում են աստվածներին կողմից. կյանքում մարդկանց առաջնորդելու համար:

134 Զեզմայի գետանցը գտնվում էր վերին Եփրատի աջ ափին, Կոմմագենի Սամոսատ քաղաքի մոտ. իր անունը ստացել է գետի վրա գտնվող նավակների կապովի կամրջից:

135 Բնադրում՝ ՇՈՐԱՇԴՅՈՏ ԱՅՏԱՔԱՇԱՐ—բառացի նշանակում է՝ զորավար իմպերատոր, զորավար ինքնակալ: Հռոմում պատերազմի ժամանակ այգայիսի կոչում շնորհվում էր ռազմական հրամանատարին, որն այգայիսով ստանում էր զործողությունների բացարձակ ազատություն, մինչև ռազմական կամպանիայի ավարտը:

136 Բարբարոս ասելով Դիոն Կասսիոսն այստեղ նկատի ունի պարթևների թագավոր Օրոդեսին:

137 Սա Օսրոենե (Եգեսսա) ոչ մեծ թագավորության տիրակալ Աբգար II-ն է:

138 Այստեղ խոսքը Սելևկիա քաղաքի հելլեն բնակիչներին է վերաբերում:

139 Տալանգը (հայ մատենագրության մեջ՝ փաղանգ) հին աշխարհում ծանր հետևակի որոշակի դասավորությամբ առաջացած ռազմական միավոր էր:

140 Կարրա—քաղաք Միջագետքում (այժմ Խառան):

141 Քվեստորը (բնագրում՝ ՇԱՍԱՏ—գանձապահ) հռոմեական պետության մեջ այն պաշտոնյան էր, որն ուղեկցում էր կոնսուլ զորավարին, վարելով նրա բանակի տնտեսական գործերը:

142 Բնագրում՝ ՆՆԼԻՏԱԻ—հոպլիտներ: Անտիկ բանակներում հոպլիտները զորքի հարվածային ուժն էին:

143 Դիոն Կասսիոսն այստեղ, հավանաբար, նկատի ունի Պլուտարքոսին, որը մանրամասն գրել է Կրասսոսի կենսագրությունը:

144 Բնագրում՝ ՍԱՔՏՐՈՏ — Պակորոս. այդպես է նաև հունական մյուս աղբյուրներում (Հովսեպոս Փլավիոս, Պլուտարքոս և այլն). Մովսես Խորենացու մոտ՝ Բակուր:

145 Այս Օսակեսին Գր. Խալաթյանը (Очерк истории Армении, М., 1910, էջ 230) ենթադրաբար համարում է հայ, նրա անունը նույնացնելով վասակ անվանը: Նրան համամիտ է նաև Հ. Մանանդյանը (Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. 1, Երևան, 1944, էջ 254):

146 Անտիոքը Սելևկյան թագավորների մայրաքաղաքն էր, որը կարճ ժամանակով դարձավ նաև Տիգրան Մեծի գահանիստը:

147 Խոսքը Գնայոս Պոմպեոսի մասին է:

148 Դիոնն այստեղ նկատի ունի պարթև արքա Օրոդեսին:

149 Այստեղ Լեթադրվում է Հռոմը և նրա տերությունը:

150 Այստեղ վերջին ակնարկությունը Միջերկրականի ծովահենների գեմ Պոմպեոսի մղած հաղթական զործողությունների մասին է:

151 Անտիկ հեղինակների մոտ իբերիա կոչվում են թե՛ Վրաստանը և թե՛ Իսպանիան: Այստեղ խոսքը Իսպանիայի մասին է:

152 Անտիկ հեղինակները հաճախ Հայաստան ասելով հասկանում են Փոքր Հայքը: Դիոն Կասսիոսի այս հատվածում ևս Հայաստան անվան տակ պետք է հասկանալ Փոքր Հայքը, քանի որ զրա մի մասն էր, որ միացված էր Պոնտական

թաղակոթորոթյանը: Մեծ Հայքը այդ ժամանակ անկախ թագավորություն էր, որ-
տեղ գահակալվում էր Տիգրան II-ի որդին՝ Արտավազդ II թագավորը:

153 Դեյոտարոսը Փոքր Ասիայի կենտրոնական մասում կաղամավորված Գա-
լատիայի հելլենիստական պետության թագավորն էր:

154 Տե՛ս ծանոթ. 152:

155 Բնադրի այս հատվածում նկատելի է ինչ-որ աղավաղում:

156 Հռոմայեցիները Ասիա ասելով հաճախ հասկանում էին Փոքր Ասիա թե-
րակղզու արևմտյան հատվածը, որը կաղամակերպվել էր որպես պրովինցիա
Ասիա:

157 Հունական քաղաք Սև ծովի պոնտական ափին (այժմ Սամսուն):

158 Խոսքը Միհրդատ Պոնտացու նվաճողական ձգտումների մասին է:

159 Սա Կիմմերյան Բոսպորն է (այժմ՝ Կերչ):

160 Զելա—ոչ մեծ քաղաք, որը գտնվում էր պոնտական Ամասիա քաղաքի
մոտ. այնտեղ կառուցվել էր տաճար՝ նվիրված Անահիտ դիցուհուն, որին
պաշտում էին նաև հայերը: Հնում այն եղել է պարսկական աստվածների սըր-
բավայր (Strabo, XII, 3, 37, C. 559):

161 Սա Պտղոմեոս XII Դիոնիսոսն է (52—48 թթ.), Կլեոպատրայի ամու-
սինը:

162 Այստեղ խոսքը Փառնակեսի մասին է:

163 Այստեղ հունարեն թարգմանաբար մեջ է բերված Կեսարի լատիներեն
հայտնի արտահայտությունը՝ (veni, vidi, vici) (վենի, վիդի, վիկի—եկա,
տեսա, հաղթեցի):

164 Հմմտ. Դիոն Կասեիոս, XXXVI, 12—13:

165 Այս Միհրդատին չշփոթել Միհրդատ Պոնտացու հետ:

166 Բնագրում՝ τετραρχία:

167 Այս տողերը հատված են այն ճառից, որ, Դիոն Կասեիոսի պատմելով,
արտասանել է Կեսարի դիակի առաջ Անտոնիոսը, գովաբանելով նրա գործունեու-
թյունը:

168 Մարկոս Անտոնիոս—հռոմեական հայտնի քաղաքական գործիչ, Հուլիոս
Կեսարի հետևորդներից: Մ. թ. ա. 44 թ. Օկտավիանոսի և Լեպիդոսի հետ կազմեց
այսպես կոչված երկրորդ եռապետությունը՝ տրիումվիրատը: Հանրահայտ է նրա
կրթոտ սերը եգիպտական թագուհի Կլեոպատրայի հանդեպ, որը և զարձակ նրա
կործանման հիմնական պատճառներից մեկը: Մահացավ մ. թ. ա. 30 թ.:

169 Կլեոպատրա—եգիպտական թագուհի, հայտնի իր արտակարգ գեղեց-
կությամբ և սանձարձակ կրքոտությամբ (տե՛ս նախորդ ծանոթ.):

170 Եփեսոսում գտնվող Արտեմիսի տաճարը, որը կառուցվել էր մ. թ. ա.
VI դ., համարվել է հին աշխարհի յոթ հրաշալիքներից մեկը:

171 Սենատորներ Գայոս Կասսիոսը և, հատկապես, Դեկիմոս Բրուտոսը
նախկինում եղել են Հուլիոս Կեսարի կողմնակիցները, բայց հետագայում, տես-
նելով, որ նա ձգտում է վերացնել ռեսպուբլիկան և հաստատել իր միանձնյա
իշխանությունը, դավադրաբար սպանեցին նրան: Հուլիոս Կեսարը, տեսնելով մեր-
կացրած դաշույնով իր վրա հարձակվող Բրուտոսին, որին իր ամենամերձավոր
ընկերն էր համարում, բացականչում է. «Եվ դո՛ւ, Բրուտոս»: Այս արտահայ-
տությունը անցել է թևավոր խոսքերի շարքը:

172 Խոսքը Փիլիպպի (Հյուսիսային Հունաստան) ճակատամարտի մասին

է, որը տեղի ունեցավ մ. թ. ա. 42 թ. մի կողմից Հուլիոս Կեսարի ժառանգ-
ներից Օկտավիանոս Կեսարի (հետագայում՝ Օգոստոս կայսր) և մյուս կող-
մից Հուլիոս Կեսարին սպանած Գայոս Կասսիոսի և Դեկիմոս Բրուտո-
սի (տե՛ս նախորդ ծանոթ.) միջև: Ճակատամարտը վերջացավ վերջիններիս
ջախջախմամբ:

173 Խոսքը Կասսիոսի և Բրուտոսի պարտության մասին է:

174 Սա Օկտավիանոս Կեսարն է (հետագայում՝ Օգոստոս կայսր): Այսուհետև
բոլոր հատվածներում Կեսար ասելով պետք է հասկանալ այս Օկտավիանոսին:

175 Բնագրում՝ εὐνῆ. բառացի նշանակում է՝ էթնոսներ, աղգեր: Խոսքը
Հռոմին ենթակա պրովինցիաներում բնակվող ժողովուրդների մասին է:

176 Ապամեան եղել էր Սելևկյանների տերության խոշորագույն քաղաք-
ներից մեկը, այդ պետության հիմնական ոազմական կենտրոնը:

177 Այստեղ բնագրի արքոնտ բառը, որը հիմնականում նշանակում է «իշ-
խանավոր», պիտի հասկանալ իբրև «գորավար»:

178 Բնագրում՝ Ἰσβαῖα (բիրլիա—գրքեր, նամակներ): Այստեղ խոսքը ակ-
ներեաբար վերաբերում է խռովարարական թերթիկներին:

179 Այս հաղորդումը պիտի համարել Դիոն Կասսիոսի կամ ինչ-որ արտա-
գրողի վրիպումը, քանի որ այլ հավաստի աղբյուրների, ինչպես նաև իր իսկ
Դիոնի հետագու վկայությունների համաձայն, այդ ժամանակ հրեաների թաղա-
վոր նշանակվածը ոչ թե Արիստորուլոսն էր, այլ նրա որդին՝ Անտիգոնոսը (տե՛ս
Jos. Flav., *Antiq.*, XIV, 13, 9—10 և նույնի *Bell. Jud.*, I, 13, 9—11. *Dio*
Cass., XLVIII և XLIX, 22):

180 Կիլիկիայից Սիրիա տանող Կիլիկյան դարսյասի մասին հիշատակում են
նաև Քսենոփոնը (*Anabasis*, I, 4, 4. հայերեն թարգմ., էջ 17) և Ստրաբոնը
(*XIV*, 5, 18 և *XVI* 2, 8): Այդ դարպասը գտնվում էր այն վայրում, որտեղ Ամա-
նոս լեռը ճյուղավորվում է Տավրոսից ու ձգվում Կիլիկիայի արևելյան սահմա-
նով մինչև ծով: Այս լեռնանցքը կոչվում էր նաև Ամանոսյան դարպաս:

181 Տե՛ս ծանոթ. 179:

182 Սա Կոմմադենների Անտիոքոս I թագավորն է (մ. թ. ա. 69—34), որը
Երվանդյանների տոհմից էր:

183 Բնագրում՝ ὀυναστης—դինաստ:

184 Խոսքը Պակորոսի դեմ տարված հաղթանակի և Անտիոքոս Կոմմադեն-
նացու հպատակեցման մասին է:

185 Պոմպեոս Ստրաբոնին չպետք է շփոթել հայտնի հույն մատենագիր
Ստրաբոնի հետ. նա եղել է հռոմեական հայտնի քաղաքական գործիչ, եռապետ
Պոմպեոս Մեծի հայրը:

186 Սամոսիոս—Կոմմադենե երկրի մայրաքաղաքը:

187 Տե՛ս ծանոթ. 179:

188 Բնագրում՝ Կրոնոսի օր. տե՛ս ծանոթ. 71:

¹⁸⁹ Φραγτης—հայ մատենագրության մեջ Հրահատ:

190 Տե՛ս ծանոթ. 182:

191 Այս հատվածի շարահյուսությունից դժվար է որոշել, թե խոսքը ո՞ւմ է
վերաբերում, պարսից Սրոդիս թագավորի՞ն, թե՞ Անտիոքոս Կոմմադենացուն:

192 Պուպիոս Կանիդիոս Կրասսոսը Անտոնինոսի նշանակած կուսակալն էր
Արևելքում:

193 Հռոմայեցիները Արևելքում իրենց հպատակեցրած տիրակալներին հրաշակում էին «Հռոմեական ժողովրդի բարեկամ ու դաշնակից»։ սա նշանակում էր ընդունել Հռոմի հովանավորությունը։

194 Այբանիան հայ մատենագրության Աղվանքն է։

195 Բնագրում՝ $\mu\epsilon\iota\zeta\omicron\nu\varsigma$ 'Αρμενίας — բառացի նշանակում է՝ առավել մեծ Հայաստանի։

196 Բնագրում՝ Πράξια—Պրաքսիա։ Հ. Մանանդյանը նշում է, որ այս Փրաքսիա—Գանձակ մայրաքաղաքի տեղագրությունը ենթադրում են այժմյան Թախտ-ի-Սուլեյմանի մոտ, Ուրմիա լճի հարավ-արևելյան կողմում (Հ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. 1, էջ 263—264)։

197 Խոսքը հայոց Արտավազդ II թագավորի մասին է (55—31 թթ.)։ Հատկանշական է, որ անտիկ հեղինակները (Ստրաբոն, Պլուտարքոս, Դիոն Կասսիոս) խոսելով Տիգրան Մեծի կամ նրա որդի Արտավազդի մասին, հաճախ չեն հիշատակում նրանց անունը, այլ բավարարվում են նրանց անվանելով Արմեն։

198 Այստեղ Դիոն Կասսիոսը հավանաբար նկատի ունի Պլուտարքոսին, որի պատմած այս հատվածը հիմնված է «Անտոնինոսի բարեկամ ու զինակից Դելլիոսի կասկածելի հաղորդագրության վրա» (Հ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. 1, էջ 266)։

199 Հռոմեական բանակում՝ բարոյալքվող լեգեոնների կարգապահությունը բարձրացնելու նպատակով, հաճախ կիրառվում էին պատժիչ միջոցներ, որոնցից մեկն էլ «դեցիմացիան» էր, որի ժամանակ յուրաքանչյուր տասներորդին պատժի էին ենթարկում։

200 Հ. Մանանդյանը Անտոնինոսի զորքերի վերադարձի ճանապարհը ենթադրում է այժմյան Թավրիզի ու Մարանդի շրջաններով դեպի այժմյան Զուլֆա (Քննական տեսություն..., հ. 1, էջ 265)։

201 Մեզ թվում է, թե Դիոն Կասսիոսի վկայության այս կետը ճիշտ չէ։ Անտոնինոսն ընտրում է վերադարձի այլ ճանապարհ, հավանաբար, այն պատճառով, որ իր լեգեոնները դեպի Փրաքսիա առաջանալիս ճանապարհին արդեն ամայացրել էին երկիրը, ուստի և նույն տեղերով նահանջելիս, նրանք կարող էին սովահարվել։

202 Կրիա (բնագրում՝ $\chi\rho\iota\alpha$ —քելոնե) — հին աշխարհի ռազմական արվեստում ընդունված հատուկ պաշտպանական միջոց։ Հաջորդ հատվածում (XLIX, 30) Դիոն Կասսիոսը մանրամասն նկարագրում է կրիա կոչված ռազմական դասավորությունը։

203 Ակինակե—կարճ թուր, որը տղամարդիկ դաշույնի նման կրում էին իրենց գոտկատեղում։

204 Բնագրում՝ $\gamma\upsilon\mu\alpha\varsigma$, նշանակում է՝ մերկեր։

205 Տե՛ս ծանոթ. 197։

206 Դրաքմա—հունական դրամի միավոր, որը հավասար էր հռոմեական 4 սեստերցի։

207 Գալատիան գտնվում էր Փոքր Ասիա թերակղզու կենտրոնական մասում։ Այս թագավորությունը կազմվել էր մ. թ. ա. III դարում, Եվրոպայից Փոքր Ասիա անցած կելտական ցեղերի այս վայրում բնակություն հաստատելուց հետո։

208 Լյուկաոնիան և Պամփյուլիան Փոքր Ասիա թերակղզու մասերն էին ա-

ռաջինը գտնվում էր Կիլիկիայից հյուսիս, իսկ երկրորդը տարածվում էր Կիլիկիայից արևմուտք՝ Միջերկրական ծովի ափին:

209 Այստեղ նկատի են առնված Հռոմի քաղաքացիները:

210 Կյուրենն կոչվում էր Եգիպտոսից արևմուտք ընկած և Եգիպտական թագավորությանը ենթակա երկրամասը (այժմ՝ Լիբիա):

211 Այստեղ խոսքը սեղական թագավոր Արտավազդի մասին է:

212 Բնագրում՝ τῆν μιχροτέραν Ἀρμενίαν—առավել փոքր Հայաստանը:

213 Օկտավիան Օկտավիանոս Կեսարի քույրն էր, որին կնության էր առել Անտոնինոսը՝ Օկտավիանոսի հետ իր կապերը ամրացնելու համար:

214 Խոսքը հայոց Արտավազդ թագավորի աղջկա մասին է:

215 Բնագրում՝ χροσσοῦ.αχες—բառացի նշանակում է ոսկու պահպաններ:

216 Բնագրում՝ Ἀρταξης—Արտաքսես: Հույն այլ հեղինակների մոտ (Պոլիբիոս, Ստրաբոն) նույն Արտաշես անունը հաղորդվում է քիչ այլ՝ Ἀρταξιας—Արտաքսիաս ձևով:

217 Բարբարոսներ ասելով Դիոն Կասսիոսն այստեղ նկատի ունի հայոց Արտավազդ թագավորին ընտանյոք հանդերձ:

218 Խոսքը Հուլիոս Կեսարի մասին է:

219 Սա թագուհի Կլեոպատրայի դուստր Կլեոպատրան է:

220 Այս նախադասությունը Հ. Մանանդյանը ճիշտ չի հասկացել. նա թարգմանել է՝ «Մեղացին վերցրեց նորանվաճ Հայաստանի զորքի մի մասը» (Քննական տեսություն..., հ. 1, էջ 278): Այստեղ խոսքը ոչ թե Հայաստանի զորքի, այլ հայոց երկրի մասին է:

221 Տե՛ս Dio Cass., XLIX, 33, 2:

222 Այլ հրատարակություններում Փլավիոսի փոխարեն՝ Կլավդիոս. Հ. Մանանդյանի մոտ՝ Կլուուլոս (Քննական տեսություն..., հ. 1, էջ 278):

223 Ամուսնանալ Գալատիայի թագավորն էր, իսկ Արքելաոսը՝ Կապպադոկիայի թագավորը:

224 Տարկոնդիմոտոսը Կիլիկիայի թագավորն է եղել:

225 Այս Յամբլիքոսը արաբների առաջնորդն էր:

226 Խոսքը մ. թ. ա. 31 թ. մի կողմից Օկտավիանոս Կեսարի և մյուս կողմից Անտոնինոսի ու Կլեոպատրայի ուժերի միջև Հունաստանի Ակտիոն հրվանդանի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտի մասին է, որի ընթացքում Անտոնինոսի և Կլեոպատրայի նավատորմը ջախջախվեց:

227 Անտիկ աղբյուրներում երկրի երևելիները և սլետության բարձրաստիճան պաշտոնյաները հաճախ կոչվում են οἱ πρωτοι—առաջիններ:

228 Վերևում (XLIX, 44, 2) հիշատակված է, որ Յոտապեն Մեդեայի թագավոր Արտավազդի դուստրն էր, որին Անտոնինոսը տարել էր իր վեց տարեկան որդի Ալեքսանդրի հետ ամուսնացնելու համար:

229 Սա Արտավազդի որդի Արտաշես II-ն է, որին հայերը, ի հեճուկս հռոմայեցիների, հռչակել էին Հայաստանի թագավոր նենգաբար սպանված Արտավազդի փոխարեն: Արտաշես II-ը իր հոր եղեռնական սպանության վրեժը լուծում է սրի քաշելով Հայաստանում մնացած բոլոր հռոմայեցիներին: Նա թագավորեց 30—20 թթ.:

230 Տիրիգատես— Τιριδατης անունը հայտնի Տրդատ անվան հունականացված ձևն է: Տիրիգատես գրելաձևը հանդիպում է ոչ միայն անտիկ պատ-

միշնների մոտ, այլև նույնությամբ պահպանված է նաև Գառնիի և Ապարանի հունարեն արձանագրություններում:

231 Խոսքը Ակտիոնի նավամարտի մասին է (տե՛ս ծանոթ. 226), որից հետո պարտված Անտոնիոսը կործանվեց և քաղաքական ասպարեզը մնաց Օկտավիանոս Կեսարին:

232 Սա Կոմմադենե երկրի Անտիոքոս II թագավորն է (34—29 թթ.)՝ Անտիոքոս I Կոմմազենացու (63—34 թթ.) որդին:

233 Պոլեմոնը, ինչպես նախապես նշել էր Դիոն Կասսիոսը (XLIX, 44, 3), քաջի Պոնտոսի թագավորությունից, Անտոնիոսից իբրև պարզև ստացել էր նաև Փոքր Հայքը:

234 Հռոմայեցիների արտաքին քաղաքականության բնորոշ գծերից մեկն է: այն էր, որ նրանք հաճախ պարտված երկրի տիրակալին հայտարարում էին «հռոմեական ժողովրդի բարեկամը և դաշնակիցը»։ սա նշանակում էր, որ տվյալ տիրակալը կախման մեջ էր Հռոմից:

235 Բնագրում՝ τρωεῖσι—բառացի նշանակում է՝ նախագահություն, առաջին աթոռին նստել:

236 Տե՛ս Դիոն Կասսիոս, LI, 18, 3:

237 2. Մանանդյանը ճիշտ կերպով նշում է, թե Արտաշես II-ի դեմ բողոքողները եղել են հռոմեասեր հոսանքի ներկայացուցիչները և ոչ թե ժողովուրդը, քանի որ նա հետևողականորեն վարում էր ինքնուրույն ազգային քաղաքականություն (Քննական տեսություն..., հ. 1, էջ 290—291):

238 Սա դարձավ հայոց Տիգրան III թագավորը (20—8 թթ.):

239 Տիբերիոս Կլավդիոս ներոնը Օգոստոսի որդեգիրն էր:

240 2. Մանանդյանը (նույն տեղում) հավանական է համարում, որ Արտաշեսն սպանվել էր հռոմայեցիների դրդմամբ:

241 Խոսքը Միհրդատ Եվպատոր Պոնտացու մասին է:

242 Ագրիպպաս Մարկոս Վիպսանիոս. Օգոստոս Կեսարի ամենամտերիմ խորհրդատուն. դարձավ նրա փեսան և նույնիսկ պետք է ժառանգեր Օգոստոսի իշխանությունը, սակայն մահացավ մ. թ. ա. 12 թ.: Սրա անվան հետ է կապված Հռոմի հայտնի Պանթեոնի հիմնադրումը:

243 Խոսքը Օգոստոսի թոռներ Գայոսի և Լուկիոսի մասին է:

244 Նկատի է առնված Տիգրան III-ը:

245 Տե՛ս ծանոթ. 243:

246 Քիոսը էդեսյան ծովի հունական կղզիներից է, որը գտնվում է Փոքր Ասիայի արևմտյան ափերին մոտիկ:

247 Փրատակեսը (Հրահատ V կամ Հրահատակ) պարթև Հրահատ IV-ի և իտալուհի Թեա Ուրանիայի որդին էր. իր հորը սպանելով թագավորել է մ. թ. ա. 2—մ. թ. 4 թթ.:

248 Սա Տիգրան IV-ն է, որը իր քրոջ՝ էրատոյի հետ թագավորել է երկու անգամ՝ մ. թ. ա. 8—5 թթ. և մ. թ. ա. 2—մ. թ. 1 թթ.:

249 Արտավազդ III-ը թագավորել է մ. թ. ա. շուրջ 5—2 թթ.:

250 «Մովից այն կողմ» ասելով Փրատակեսը նկատի ունի Հռոմը: Իր եղբայրներին Հռոմում պատանդ թողնելով, նա ոչ այնքան կախման մեջ էր մնալու Հռոմից, որքան իրեն ապահովելու էր գահի մերձավորների կողմից թագավորական իշխանության նկատմամբ հնարավոր ոտնձգություններից:

251 Տե՛ս Դիոն Կասսիոս, *LI*, 18, և ծանոթ. 230:

252 Բնագրում՝ Ἀρτάγειρα—Արտագեյրա: Հին Հայաստանի ամրագույն բերդերից մեկը, որտեղ գտնվում էր արքունի գանձարանի մի մասը: Գտնվում էր Արշարունյաց գավառում, այժմյան Կաղզվանից հյուսիս-արևմուտք:

253 Ատրպատականի Արտավազդ թագավորի որդի Արիոբարդանեսը Հայաստանում թագավորել է մ. թ. 2—4 թթ., իսկ նրա որդին՝ Արտավազդ IV-ը՝ շուրջ 4—6 թթ.:

254 Խոսքը Օգոստոսի մահից հետո կայսերական աթոռին նրան հաջորդած Տիրերիոս կայսեր մասին է (14—37 թթ.):

255 Հռոդոս—էգեյան ծովում գտնվող Դոդեկանեսոս (Տասներկու կղզիներ): Կոչվող կղզեխմբի ամենախոշոր կղզին, Փոքր Ասիայի հարավ-արևմտյան ափին մոտիկ. եղել է անտիկ աշխարհի տնտեսական ու մշակութային խոշորագույն կենտրոններից մեկը:

256 Բնագրում՝ ἐπίτροπος. նշանակում է՝ կառավարիչ, տեղապահ, պահապան. հաճախ համապատասխանում է հայկական աղբյուրներում հանդիպող «գործակալ» և հատկապես «հազարապետ» տերմիններին:

257 Հեծյալները Հռոմում առաջացած արտոնյալ նոր դասն էր, որն աստիճանաբար ներգրավվում էր պետության կառավարման գործերի մեջ:

258 Հայ պատմադրության մեջ՝ Արտավան III (11—40 թթ.):

259 Սա Հայաստանի Արտաշես III կամ Զենոն (18—34 թթ.) թագավորն է, որին գահ էր բարձրացրել Տիրերիոս կայսեր որդեգիր Գերմանիկոսը: Այս Զենոն-Արտաշեսը Պոնտոսի Պոլեմոն թագավորի և նրա երկրորդ կնոջ, հռոմեական կայսերական տան ազգակից Պիթոդորիսի որդին էր, որը փոքր հասակից մեծացել էր հայկական միջավայրում և ընտելացել էր հայկական սովորույթուններին (տե՛ս Լ. Լ. Մանանյան, Քննական տեսություն..., հ. 1, էջ 309):

260 Այս Արսակեսը (հայկական Արշակը) Արտավանի ավագ որդին էր և Հայաստանում թագավորել է 34—35 թթ.:

261 Այս Միհրդատը (Միթրիդատես) Հայաստանում թագավորել է երկու անգամ՝ 35—37 թթ. և 43—51 թթ., երբ վերջնականապես դուրս բլլեց Տրդատ Արշակունու կողմից:

262 Խոսքը Գայոս Կեսար Գերմանիկոս Կալիգուլայի մասին է (37—41 թթ.):

263 Սա Հրեաստանի թագավոր Հերովդես Մեծն է:

264 Տրրերիոսի թոռը այստեղ կոչված է Գայոսի «եղբայրը», որովհետև նրա հետ միասին հանդիսանում էր Տիրերիոսի ժառանգը. իսկ «որդին»՝ քանի որ որդեգրված էր Գայոսի կողմից:

265 Տե՛ս ծանոթ. 262:

266 Այս Սոեմոսը Եմեսայի իշխանների տոհմից էր և հետագայում (շուրջ 54 թ.) ստացավ Օոփքի թագավորությունը:

267 Իտուրիան գտնվում էր Պաղեստինից հյուսիս-արևելք, Փյունիկիայից արևելք:

268 Այս Կոտյուսը Պոնտոսի թագավոր Պոլեմոնի թոռն էր, սրա Անտոնիոս Տրիփոնա դստեր (Զենոն-Արտաշեսի քույր) և Թրակիայի Կոտյուս թագավորի որդին:

269 Ռյումեստուկեսը Թրակիական ցեղերի առաջնորդներից էր:

270 Խոսքը պարթևների թագավոր Արտավան III-ի մասին է, որը պարթև

Մեծամիծների դժգոհությունից վախեցած, ստիպված փախել էր Վրկանաց աշխարհ։

271 Այստեղ արդեն խոսքը վերաբերում է Կալիգուլայի սպանությունից հետո սրան հաջորդած Կլավդիոս Կեսարին (41—54 թթ.)։

272 Այստեղ նկատի է առնված Միհրդատ Եվպատոր Պոնտացին։

273 Ոմանք կարծում են, թե հետագա արտադրողների կողմից սխալ է թույլ տրվել և անունների նույնությունից առաջացել է շփոթ. ուստի այս հատվածում խոսքը ոչ թե իրերների թագավոր Միհրդատի մասին է, այլ Բոսպորոսի թագավոր Միհրդատի (տե՛ս Dio's Roman History, transl. by E. Cary, vol. VII, London, 1955, p. 441, note 1)։

274 խոսքը ներոն կայսեր (54—68 թթ.) մասին է։

275 Գնալոս Դոմիտիոս Կորբուլոնը եղել է Հռոմի ամենահայտնի և ամենատաղանդավոր զորավարներից մեկը։

276 Բնագրում՝ Ἰνδολογιστος։ Սա հայ պատմագրության մեջ շատ հայտնի Վաղարշ Ա-ն է՝ Հայաստանի Արշակունյաց թագավորության հիմնադիր Տրդատ Ա-ի ավագ եղբայրը և հովանավորը, որը պարթևական զահին նստեց 51—75 թթ.։ Նա պարթևական ամենաընդունակ և ամենաուժեղ թագավորներից մեկն էր։

277 Սա Հայաստանում Արշակունյաց թագավորության հիմնադիր Տրդատ Ա-ն է (52/66—չուրջ 80 թթ.)։

278 Սյա և հաջորդ մի քանի հատվածներում նկարագրված դեպքերը իրականում կատարվել են 58—62 թթ., մինչդեռ E. Cary-ն (Dio's Roman History, vol. VIII, pp. 118—127) դրանք սխալմամբ դնում է 64—65 թթ. տակ։

279 Այստեղ խոսքը Տիգրան V-ի մասին է, որը Հայաստանի Տիգրան V թագավորի Ալեքսանդր եղբոր որդին էր. սա երկար ժամանակ պատանդ էր եղել Հռոմում և ստրկահոգի վերաբերմունք ուներ Հռոմի նկատմամբ. թագավորել է կարճ 60—61 թթ.։

280 Ադիաբենեի թագավոր Մոնորադոսը մինչև վերջ դաշնակից մնաց Վաղարշին և Տրդատին. նրա կողքին հիշատակված Մոնեսեսը պարթևական պատերազմական հեծելազորի հրամանատարն էր։

281 Հռանդեան Ն. Ադոնցը ենթադրաբար նույնացնում է Փավստոսի մոտ հիշատակված Եռանդ տեղական հետ (H. Адоиц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, стр. 36—37)։

282 Բնագրում՝ Ἀρσάνιας. սա Արածանի գետն է։

283 Տակիտոսի մոտ ավելի վառ ու պատկերավոր է հռոմայեցիներին առարգելու նպատակով Հռանդեայում ձեռնարկվածը։ Հռոմայեցի պատմիչը գրում է. «Եւր էր պտտվում, որ լեզեոններն անց էին կացրել լծի տակով» (Tacit., Annal., XV, 15)։ Այս արարողությունը կատարվում էր հետևյալ կերպ. գետնին խրված երկու նիզակների վրա դրվում էր երրորդը և պարտվածներն անցնում էին դրանց միջով, դեն գցելով իրենց զենքերն ու վերնազգեստը։

284 խոսքը Պետոսի ջարդված զորաբանակի մնացորդների և նրան օգնության շտապած Կորբուլոնի զորքերի մասին է։

285 Բնագրում՝ ἐκαστοῦταρχῆς — հեկատոնտարքես (հեկատոն՝ հարյուր), որը համապատասխանում է լատինական ցենտուրիոնին։

286 «Պատկերք» արտահայտությունը հաճախ է օգտագործում Մովսես Խորենացին (Բ, Ժբ), երբ խոսում է Հայաստանում կռապաշտության, ինչպես նաև

թագավորի և նրա նախնիների պաշտամունքի մասին: Գ. Խ. Սարգսյանը (Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966, էջ 44) գտնում է, որ «պատկերք» ասելով պետք է հասկանալ Հայաստանում կանգնեցված աստվածների կուռքերը: Հ. Մանանդյանի կարծիքով (Քննական տեսություն..., հ. 1, էջ 248), այս դեպքում եղել է «ներոնի անդրի-պաա-կերք»:

287 Բնագրում՝ ὁ ἀδελφᾶ—դիադեմա:

288 Բնագրում՝ ὁ ἀρχὸς—հյուպարքոս:

289 Սա Տրդատի մյուս եղբայր Բակուրն էր, որին ավագ եղբայրը՝ պարթևների Վաղարշ Ա թագավորը տվել էր Ատրպատականի թագավորությունը:

290 200,000 հունական դրամեն=800,000 հռոմեական սեստերց=մոտ 200,000 ոսկի ֆրանկ:

291 Բնագրում՝ ὁ ἐστὶν ὁ ἀδελφῆς—դեսպոտես: Այս բառի մեկնաբանման մասին տե՛ս Ա. Մ. Կելլաշառյան, Թագավորական իշխանությունը Արշակունյաց Հայաստանում, ՊԲՀ, 1971, № 1, էջ 198:

292 Ազոնոթեսես (αζονοθεσῆς) անտիկ աշխարհում կոչվում էին մրցումների կազմակերպիչները, ֆինանսավորողներն ու դատավորները:

293 Բնագրում՝ ὁ ἐστὶν ὁ ἀδελφῆς, նշանակում է՝ նիզակակիրներ:

294 Հինգ հազար բյուր=50 միլիոն դրամեն=200 միլիոն հռոմեական սեստերց=մոտ 50 միլիոն ոսկի ֆրանկ:

295 Ինչպես հայտնի է, հռոմեական զորքերը, Կորրուլոնի ղեկավարությամբ, հիմնահատակ կործանել էին Արտաշատը 59 թ.:

296 Պանկրատոնը—Πανκράτιον (խառնամարտ) մենամարտի մի տարատեսակն է, որի ժամանակ մենամարտող կողմերն օգտվում են ըմբշամարտի և բռնցքամարտի տարրերից:

297 Խոսքը ներոնիս հաջորդած Վեսպասիանոս Փլավիոս կայսեր մասին է (69—79 թթ.):

298 Խոսքը Վեսպասիանոսի որդի և հաջորդ Տիտոս Փլավիոս կայսեր մասին է (79—81 թթ.):

299 Այսինքն՝ Տրայանոս կայսրը (98—117 թթ.):

300 Այստեղ խոսքը հայոց Աշխադար (Դիոն Կասսիոսի մոտ՝ Ἰουλιανός—Երսեղարես) թագավորի մասին է (110—113 թթ.). սա պարթևական թագավոր Բակուր II-ի (77—110 թթ.) որդին էր:

301 Սա պարթևների թագավոր Խոսրովն է (110—130 թթ.):

302 Տե՛ս ծանոթ. 300:

303 Սա Եղեսիայի (Օսրոենե) Աբգար VII թագավորն է (109—116 թթ.):

304 Սա նախկինում Մոփքի հայկական թագավորության մայրաքաղաքն է եղել, որը, Պոլիբիոսի վկայությամբ (VIII, 25), գտնվել է Եփրատի և Տիգրիսի միջև, այսպես կոչված Գեղեցիկ դաշտում:

305 Սա Փոքր Հայքի Սատաղ (Σαταγα) քաղաքն է, ուր տեղակայված էին հռոմեական լեգեոնները. ուներ ռազմա-ստրատեգիական կարևոր նշանակություն:

306 Ելեղեան գտնվում էր էրզրումի մոտ (այժմ՝ Իլիջա):

307 Հին Հունաստանում Իսթմական և Պյութիական խաղերում հաղթողներին զարդարում էին կարոսից հյուսած պսակով:

- 308 Արքա ասելով Դիոնը նկատի ունի Տրայանոսին։
- 309 Անթեմուսիան գտնվում էր Միջագետքում, Եդեսիայից ոչ հեռու, Ապամեայից արևելք։
- 310 Գ. Խալաթյանցի (Армянский эпос в истории Армении Моисея Хоренского, М., 1896, էջ 219 և 226) և Հ. Մանանդյանը (Քննական տեսություն..., հ. 1, էջ 126—127) գտնում են, որ այս Արրանդեսը հորենացու մոտ շփոթվել է Օրոնտաս-Երվանդի հետ։
- 311 Մանիսարոսը այդ ժամանակ Կորդուքի իշխանն էր, որը Հայաստանի Պարթամասիրիս թագավորի մահից հետո, օգտվելով բարենպաստ իրադրությունից, տիրապետել էր Հայաստանի և Միջագետքի որոշ մասերին (Հ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. 2, մ. Ա, Երևան, 1957, էջ 27)։
- 312 Սինդարա—քսղաք Միջագետքում, Մծբինից հարավ-արևելք։
- 313 Քվետոս Լուսիոս Մավրոսը մավրերի հեծելազորի առաջնորդն էր, որը ծառայում էր Տրայանոսին։
- 314 Խոսքը Ալեքսանդր Մակեդոնացու և Արեմենյան վերջին թագավոր Դառեհ 111 Կողոմանոսի մասին է։
- 315 Հստ Դիոնի, ստացվել է 'Αστύρια>'Αστύρια ձևը։
- 316 Պարթիկոս (Παρθικός) բառացի նշանակում է՝ պարթևական։ Դիոն Կասսիոսի այս հաղորդումը մեզ համար մեծապես արժեքավորվեց վերջերս պատմական Արտաշատի տարածքի վրա հայտնաբերված լատիներեն արձանագրության մեջ Տրայանոսի բազում տիտղոսների շարքում կա նաև Պարթիկոս (Parthicus) տիտղոսը, որով և ճշտորեն որոշվում է այդ արձանագրության թվականը՝ 116 թ. (տե՛ս Բ. Առաֆելյան, Լատիներեն արձանագրություններ Արտաշատ մայրաքաղաքից, ՊԲՀ, 1967, № 4, էջ 302—311)։
- 317 Բառացի նշանակում է՝ Կարմիր ծով։ Այս անվան տակ անտիկ հեղինակները նկատի են ունեցել ոչ թե այժմյան Կարմիր ծովը, այլ, նախապես, Հնդկական օվկիանոսը և հետագայում՝ Պարսից ծոցը։
- 318 Խոսքը Հնդկական օվկիանոսի մասին է։
- 319 Խոսքը վերաբերում է էրյութրաս անունը կրած առասպելական մի տիրակալի, որն, իբր, նետված է եղել այս ծովը։
- 320 Քարակս Սպասսինուն առևտրական խոշոր քաղաք էր Տիգրիսի գետաբերանում, Պարսից ծոցի ափին։
- 321 Այլ ձեռագրերում՝ «նավի վրա»։
- 322 Հ. Մանանդյանը (Քննական տեսություն..., հ. 2, մ. Ա, էջ 29) Պարթամասպատեսին համարում է պարսից խոսրով թագավորի որդին, մինչդեռ, ինչպես նշում է Հ. Մանանդյանը (նույն տեղում, ծան. 1), «Անգլիական պատմաբան Լոնգլենը (տե՛ս Cambridge Ancient History, XI, էջ 248), հիմնվելով Մաղաղասի ժամանակագրության խառնաշփոթ վկայությունների վրա (Malalas, XI, էջ 270—274, հրատ. Դինդորֆի), ենթադրում է, որ Պարթամասպատը որդին էր ոչ թե խոսրովի, այլ Սանատրուկի, որը, նրա կարծիքով, հավանորեն, հայոց թագավոր Պարթամասիրի եղբայրն էր։ Իսկ Գաթրճյանը (Տիեզ. պատմ., Բ, էջ 174) և Գարագաշյանը (Քննակ. պատմ., Բ, էջ 258) կարծում են, որ Պարթամասպատը եղբայրն էր հայոց Աշխադար թագավորի։ Մեջ բերված այս կռահումները համարվում են անհավանական»։

323 Այս Վոլոգեսոսը Հայաստանի Վաղարշ Ա թագավորն է, որը իշխել է 117—140/3 թթ.։ Այս թագավորի անվան հետ է կապված Վաղարշապատ քաղաքի կառուցումը։

324 Սանատրուկը հաջորդել է Տրդատ Ա-ին։

325 Այս հատվածում հիշատակված Սևրոսին չպետք է շփոթել կայսր Սեպտիմիոս Սևրոսի հետ (193—211 թթ.)։ Սա Կատիլիոս Սևրոսն է, որը 114 թ. Տրալանոսի կողմից նշանակված էր Կապպադովկիայի, Փոքր Հայքի և Մեծ Հայքի կառավարիչ։ Այսպիսի շփոթի հետևանքով Դիոնի առաջին հրատարակիչները (օրինակ՝ Ursinus-ը) այս հատվածը սխալմամբ տեղադրել են LXXV զրբից մեղ հասած հատվածների մեջ, որտեղ խոսվում է կայսր Սեպտիմիոս Սևրոսի մասին։ Այս սխալը ուղղեց Boissevain-ը (տե՛ս „Hermes, XXV, էջ 329), որի ուղղումն ընդունվեց։

326 Արարիա անվան տակ պիտի հասկանալ ոչ թե այժմյան Արարիան, այլ այն երկրները, որտեղ այդ ժամանակ բնակվում էին արարական ցեղերը։ Սրանց, հավանաբար, այստեղ բնակեցրել էր Տիգրան Մեծը։

327 Հատրա քաղաքը Հատրենն ոչ թե թագավորություն մայրաքաղաքն էր։ Այս թագավորությունը գտնվում էր Օսրոենների և Ադիարենների միջև և իր ժամանակին, նվաճվելով Տիգրան Մեծի կողմից, մտել էր հայկական թագավորության սահմանների մեջ։

328 Հելիոս (‘Ηλιος) բառացի նշանակում է՝ «արև»։ այստեղ նկատի է առնված Արևի աստվածությունը։

329 Սա Անտոնինոս Պիոս կայսրն է (138—161 թթ.)։

330 Էնիևս—ռազմի Արես աստծու մակդիրներից մեկը։

331 Սա Մարկոս Ավրելիոս Անտոնինոս կայսրն է (161—180 թթ.)։

332 Բնագրում՝ Βῆρος—Բերոս։ Դիոնի սկզբնական ձեռագրում պետք է լինեին Օսթրոս—Վերոս։ այս փոփոխությունը, հավանաբար, կատարվել է XI դ. Դիոնին համառոտագրած բյուզանդական պատմիչ Քսիփիլինոսի կողմից, երբ միջին հունարենում Β տառը արդեն կորցրել էր իր «բ» հնչյունը և կարդացվում էր «վ»։

333 Սեքստոս Քերոնենացին եղել է հայտնի մատենագիր Պլուտարքոսի եղբորորդին։

334 Սա պարթևական Վաղարշ III թագավորն է (148—191 թթ.)։

335 Այս Սոսմոսը, որին հետադայում տրվել է նաև Տիգրան անունը, Հայաստանում թագավորել է երկու անգամ՝ 140/3—161 և 164—185 թթ.։ Հ. Մանդյանը (*Բնական տեսություն...*, հ. 2, մ. Ա, էջ 38) նշում է, որ «սա Եմեսայի (այժմ Հոմս) իշխանական տոհմից էր և, ըստ երևույթին, իր երականների մեջ ուներ Արշակունյան արյուն և ազդական էր նաև Կոմմագենեի թագավորների... Նա միևնույն ժամանակ հռոմեական հպատակ էր և հռոմեական ծերակույտի անդամ»։

336 Բնագրում՝ Καὶνὴ πόλις (նոր քաղաք)։ Սա Վաղարշապատ քաղաքն է։ Խորենացու մոտ (Բ, կե) կարդում ենք՝ «Վաղարշապատ, որ և նոր քաղաք»։ Հռոմայնիները Վաղարշապատը հայտարարում են Հայաստանի մայրաքաղաք, հավանաբար, հին մայրաքաղաք Արտաշատի ապստամբած բնակչությանը պատժելու նպատակով (տե՛ս К. В. Тревер, Очерки истории культуры древней Армении, М.—Л., 1953, էջ 228.—230, Ս. Մ. Կրկյաշարյան, Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, էջ 120—121)։

337 Հենիոքները ապրում էին Սև ծովի հյուսիս-արևելյան ափին՝ ասիական Սարմաթիայում, և սկսած մ. թ. I դարից, նրանք, որպես Հռոմին «ղաշնակից» ցեղեր, զործիք էին դարձել հռոմեական դիվանագիտության ձեռքին և վերջինիս դրդմամբ հաճախ ավերիչ արշավանքներ էին գործում Հայաստանի և Պարսկաստանի վրա:

338 Սա Սեպտիմիոս Սևերոս կայսրն է (193—211 թթ.):

339 Գայոս Պեակեննիոս Նիգեր. հռոմեական հայտնի զորավար և քաղաքական գործիչ: 192 թ. նշանակվեց Սիրիայի կառավարիչ և Պերտինաքս կայսեր մահից հետո Արևելքում հռչակվեց կայսր, բայց 193 թ. պարտվեց Սեպտիմիոս Սևերոսից:

340 Այստեղ ձեռագիրը վնասված է և ենթադրվում է, որ Արքե ('Αρχή) անվան փոխարեն պետք է լինի Հատրենե ('Ατρονύη) կամ Ադիաբենե ('Αδισαβηνή) կամ Արքելիոս ('Αρβηλις). տե՛ս Dio's Roman History, transl. by E. Cary, vol. IX, London, 1955, էջ 198—199:

341 Սա պարթևների Վաղարշ IV թագավորն է (191—208 թթ.):

342 Հ. Մանանդյանի ենթադրությամբ (Քննական տեսություն..., հ. 2, մ. Ա, էջ 54 և 59) Վաղարշի այս եղբոր անունը Տրդատ է:

343 Այս հատվածում հիշատակված պոետը հռոմեական խոշորագույն դյուցազնեթագ Վերգիլիոս Մարոնն է (մ. թ. ա. 70—19 թթ.), իսկ վկայակոչված տողերը՝ նրա «էնեական» պոեմից (XI, 371—373):

344 Պրիսկուր եղել է ռազմական մեքենաների հայտնի գյուտարար:

345 Տե՛ս Դիոն Կասսիոս, XX XVI, 1, 1—2:

346 Նկատի են առնված բուն հռոմայեցի լեգեոնականները:

347 Այստեղ բերված 78-րդ գրքի հատվածները այլ հրատարակություններում (Dionis Cassii Cocceani, Historia Romana, ed. Dindorf, vol. I—V, Lipsiae, 1863—1865) համարվում են 77-րդ գրքի մասեր:

348 Բնագրում՝ "Αγάρως (Ագարոս), փոխանակ Αὔγαρος կամ "Αὔγαρος ձևի: Սա Օսրոենեի Արգար Ժ թագավորն է:

349 Սա Հռոմի Անտոնինոս Կարակալլա կայսրն է (211—217 թթ.):

350 Հ. Մանանդյանի կարծիքով (Քննական տեսություն..., հ. 2, մ. Ա, էջ 59—60), սա պետք է լինի հայոց հոսրով Ա թագավորը:

351 Այս դեպքերը Հ. Մանանդյանը (նույն տեղում) թվագրում է 215—216 թթ.:

352 Սա պարթևների Վաղարշ V թագավորն է (208—215 թթ.):

353 Այս Տրդատին Հ. Մանանդյանը (նույն տեղում) համարում է պարթևների Վաղարշ թագավորի եղբայր. մինչդեռ Բ. Մոմզենը (Römische Geschichte, V, Berlin, 1886, էջ 418), Գ. Քալաթյանցը (Очерк истории Армении, М., 1910, էջ 323—324) և ուրիշներ, ինչպես նշում է Հ. Մանանդյանը, առանց ապացույցի սրան նույնացրել են հայոց հոսրով Ա թագավորի որդու՝ Տրդատ Բ-ի հետ:

354 Այստեղ բերված 79-րդ գրքի հատվածները այլ հրատարակություններում (տե՛ս ծանոթ. 347) համարվում են 78-րդ գրքի մասեր:

355 Սա պարթև Արշակունիների վերջին գահակալ Արտավան V-ն է (215—224 թթ.):

356 Արրելա քաղաքը գտնվում էր հին Նինվեի ավերակների մոտ: Պատմության մեջ հայտնի է նրանով, որ այստեղ մ. թ. ա. 331 թ. Ալեքսանդր Մակե-

դոնացին վերջնականապես ջախջախեց արեմենյան զորքերին և Դարեհ III Կո-
ղոմանոս թագավորին։

357 Մակրինոս—Հոռմի կայսր 217—218 թթ.։

358 Տարավտաս—Անտոնինոս Կարակալլա կայսեր մակդիրը։

359 Այս մասում ձեռագիրը մեծապես վնասված է. բայց պահպանված հատ-
ու կենտ բառերից կարելի է եզրակացնել, որ Մակրինոս կայսրը պարտվելով
լքում է Միջագետքը։

360 Տե՛ս ծանոթ. 294։

361 Սա հայոց Տրդատ Բ թագավորն է (216—252 թթ.)՝ հոսսրով Ա-ի որ-
դին և հաջորդը։

362 Ուսումնասիրողները հնթադրում են, որ հռոմայեցիները այս ամենամյա
գումարը վճարում էին Հայաստանին, հյուսիսային սահմանների ապահովության
համար (*Th. Mommsen*, *Römische Geschichte*, V. Berlin, 1885, էջ 411 և
հաջ.։ *J. Marquart*, *Eranšahr*, Berlin, 1901, էջ 95 և 102, ծան. 4։ *K. B. Trever*,
Очерки по истории культуры древней Армении, М.—Л., 1953, էջ 199)։

363 Այս հատվածում ձեռագիրը զգալիորեն վնասված է։

364 Բնագրում՝ Ἀρταξέρξης. սա Արտաշիր Պապականն է (224—241 թթ.),
որը Պարսկաստանում տապալելով պարթև Արշակունիների իշխանությունը, հաս-
տատեց թագավորական նոր դինաստիա՝ Սասանյանների դինաստիան։

365 Հելլենական ծով կոչվում էր էգեյան ծովը։